

Női íráshasználat
és kéziratos kultúra
a hosszú 19. században

Szerkesztette

TÖRÖK ZSUZSA

reciti
Budapest
2022

A kötet a Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Irodalomtudományi Intézetének támogatásával jelent meg.

Bölcsészettudományi
Kutatóközpont
Irodalomtudományi
Intézet

A borítón: divatkép a *Honderű* 1847-es évfolyama második félévének
18. számából.

Könyvünk a Creative Commons *Nevezd meg! – Ne add el! – Így add tovább! 2.5
Magyarország Licenc* (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/2.5/hu/>)
feltételei szerint szabadon másolható, idézhető, sokszorosítható.
A köteteink honlapunkról letölthetők. Éljen jogaival!

HU ISSN 2630 953X

ISBN 978 615 6255 47 1

978 615 6255 48 8 (pdf)

Kiadja a Reciti,
ELKH BTK Irodalomtudományi Intézet,
1118 Budapest, Ménesi út 11–13.

www.reciti.hu

Felelős kiadó: Kecskeméti Gábor,
a BTK Irodalomtudományi Intézetének igazgatója

Tördelés, borító: Szilágyi N. Zsuzsa

Nyomda és kötészet: Fellini Kft.

Tartalom

Bevezető	7
TÁRSAS SZÖVEGHASZNÁLAT	
CSÖRSZ RUMEN ISTVÁN Nők a kéziratos hagyományban a 18–19. század fordulóján	17
MÉSZÁROS GÁBOR Lokalitás és női íráshasználat a 19. század elején A Göcseji Helikon költői	39
ÉN- ÉS KÖZÖSSÉGREPREZENTÁCIÓ	
KUCSERKA ZSÓFIA A női Bildung elmélete és gyakorlata Kölcsey Antónia naplójában és Ábrányiné Katona Clementina publicisztikájában	59
DOMOKOS MARIANN Kéziratos ételleírások a 19. században: egy sajátos női szöveg- és forrástípus	75
KAPUS ERIKA „Bob lovagol a tarkán” Szabolcsi hétköznapiok a mi háborúnk idején Czóbel Minka 1914-es naplófeljegyzéseiben	99

ÍRÁS ÉS EMLÉKEZÉS

TÖRÖK ZSUZSA

„Szállnak e könyvből szép emlékeim”

Majthényi Flóra kéziratos verseskönyve 127

LINGVAY JULIANNA

Az emlékezés kontextusai és narratívái Lövei Klára íráshasználatában 157

KOMMUNIKÁCIÓ ÉS KÖZÖSSÉGTEREMTÉS

SOMOGYI GRÉTA

Rhédey Mária grófnő férjéhez, gróf Mikó Imréhez

írott levelei (1848–1849) 175

DEDE FRANCISKA

„Édes Mephisto!”

Justh Zsigmond női levelezőtársai 195

FEDELES-CZEFERNER DÓRA

„Sok a dolgom, és már írógörcsöm van...”

Levelező közösségek és kéziratosság Schwimmer Rózsa hagyatékában 243

Névmutató 275

A kötet szerzői 287

Bevezető

A kötet a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézete által 2021. október 21–22-én azonos címmel rendezett konferencia előadásainak tanulmányvá változatát tartalmazza. A tanácskozáson eredetileg tizenöt előadás hangzott el, ebből végül tíznek készült el az írott változata. A rendezvény annak a konferenciasorozatnak volt a harmadik eseménye, mely 2017-ben indult azzal a céllal, hogy a 19. századi női írással kapcsolatos kutatások számára fórumot és szakmai eszmecserét biztosítson. A bevezető konferencia utáni rendezvények tematikus vezérelv mentén szerveződtek. A 2019 októberében zajlott tanácskozás a női írás és az időszaki kiadványok, a nők és a nyomtatott nyilvánosság kapcsolatát vizsgálta.¹ Jelen kötet és az alapjául szolgáló rendezvény a nőknek a 19. századi kéziratok kultúrában való részvételére összpontosított.

A hosszú 19. század bőven hagyományozott ránk kéziratot forrásokat. E kéziratok a textológiai munka során mindig is kiemelt jelentőséggel bírtak. Textológiai bizonyíték voltukon és a megőrzött szövegállapoton túl azonban a manuscriptumok azokról a folyamatokról is sokat elárulnak, amelyek során létrejönnek, közösségivé válnak, módosulnak, megőrződnek és disszeminálódnak. Következésképp, a konferencia és a kötet célja azoknak a társadalmi-kulturális gyakorlatoknak a rekonstruálása volt, amelyek a hosszú 19. századi kéziratok kultúrában a nyomtatott kiadványok gyorsan növekvő piaca mellett még mindig léteztek. Az íráshasználat fogalma ebben az értelemben a kézzel írott szövegek létrehozását és a kéziratok textusok befogadását meghatározó élet- és mentalitásbeli,

1 A konferencia anyagából megjelent kötet: TÖRÖK Zsuzsa, szerk., *Nők, időszaki kiadványok és nyomtatott nyilvánosság, 1820–1920*, Reciti konferenciakötetek 9 (Budapest: Reciti, 2020). A sorozatot nyitó konferencia kötete: TÖRÖK Zsuzsa, szerk., *Nőszerzők a 19. században: lehetőségek és korlátok*, Reciti konferenciakötetek 4 (Budapest: Reciti, 2019).

illetve társadalmi és kulturális kontextusokra egyaránt vonatkozik. A kötet azon az előfeltevésen alapszik, hogy a kéziratos szöveghasználatot a nyomtatás expanziója nem számolta fel maradéktalanul, és hogy a kéziratos kultúra a nyomtatott nyilvánossággal párhuzamosan létező, attól eltérő kommunikációs lehetőségeket rejtett magában. A nőknek a 19. század közepétől a nyomtatott nyilvánosságban való egyre intenzívebb jelenléte tehát nem zárta ki, csupán kiegészítette a kéziratos szövegprodukción és -használatban való részvételüket. A kéziratosság vizsgálata az alkotói folyamatra és a módosítást, korrigálást (felülírást, kisajátítást), olvasást, másolást, díszítést, megőrzést, terjesztést, birtoklást, cserét stb. magába foglaló szöveghasználatra egyaránt rálátást enged. A kéziratos kultúra tanulmányozása tehát a szövegek létrehozásának és terjesztésének mindennapi folyamatát, a szerzőség társadalmi feltételeit és a nőknek a kézíráshoz való sokrétű viszonyulását tárhatja fel. Továbbá a privát, a nyilvános és a társas fogalmainak újragondolására is lehetőséget teremt. A kötet tanulmányai ennek az alternatív történetnek a feltárásában érdekeltek: a kéziratok létrejöttének, módosításának és megőrzésének folyamatairól, az e műveletek révén alakult közösségi hálózatokról, a kéziratos kultúrában lehetővé váló önkifejezés szabadságáról és korlátairól szólnak.

Noha a kéziratos publikáció² a szövegek terjesztésének már nem oly módon volt életképes változata, mint a korábbi évszázadokban, a kéziratosság erőteljes korabeli jelenlétével a 19. században is érdemes számolni. Márcsak az írás elsődleges fizikális feltételei miatt is. Míg ugyanis ma mind a hétköznapi életben használt dokumentumok, mind pedig az irodalmi szövegek rendszerint számítógépen készülnek, és a digitális készségek a mindennapokban való tájékozódás elmaradhatatlan eszközeivé váltak, a 19. században a nyomtatásban megjelent szövegek alapjául is kéziratok (a század második felétől esetleg gépiratok) szolgáltak. Kéziratos kultúra ugyanakkor mindig is létezett, a kéziratosság esetében tehát nem egy teljesen elveszett gyakorlat újrafelfedezéséről van szó, hanem egy olyan fókuszváltásról, amely során a kötet tanulmányai az irodalmi és más típusú szövegek sajátos történetiségének és társadalmi használatának megértésére törekednek.

A kéziratos kultúra tanulmányozásának a nemzetközi szakirodalomban a korra újkorra vonatkozóan jött létre az 1980-as évektől kezdődően intézményesült sajátos kutatási irányzata kéziratos-tudományok (*manuscript studies*) névvel. E kutatási irány eredményeinek és módszertanának meghatározó szerepe volt a kon-

2 A kéziratos publikáció fogalmát az angolszász szakirodalomban eredetileg a 17. századi kézzel írt másolatok kapcsán dolgozták ki. A kéziratos publikáció olyan mű, amely a kreativitás privát szférájából másolat vagy másolatok terjesztése révén (tehát nyomtatás nélkül!) jut a használat nyilvános szférájába. Erről lásd: Harold LOVE, *Scribal Publication in Seventeenth-Century England* (Oxford: Oxford University Press, 1993).

ferencia és jelen kötet tematikájának kijelölésében. A kézirat-tudományok létrejöttéhez hozzájáruló kezdeti értelmezések arra a korábbi szakirodalmi állításra kérdeztek rá, mely szerint a nyomtatás megjelenése egyszerre és hirtelen számolta volna fel a szövegprodukciónak és -használatnak a nyomtatást megelőző alapvető formáját, a kéziratosságot.³ Azokkal a hagyományos megközelítésekkel szemben, amelyek a kézirat és a nyomtatási kultúra éles különállósága mellett érveltek, az 1980–1990-es években sorra megjelenő publikációk a két kultúra szimultán jelenlétére, bonyolult összefonódására és kölcsönös egymásra való hatására mutattak rá. Az intézményesülés fontos mozzanata volt az 1989-ben indult *English Manuscript Studies 1100–1700* című folyóirat, jelezvén, hogy a kézirat-tudományok immár nemcsak a középkorkutatás hatóterébe tartozik. Szintén az intézményesülést szolgálták az azóta eltelt időben elkészült bibliográfiák, kézirat szövegeket közlő antológiák és a kézirat szerzőket feltáró digitális projektek. A középkort követő kézirat-tudományok megszületésében olyan bibliográfus-textológusok is meghatározó szerepet játszottak, mint D. F. McKenzie és Jerome McGann. Ők ugyanis a hagyományos bibliográfiai módszerek megkérdőjelezése mellett olyan elméleti kereteket kínáltak, amelyek szintén segítették a kézirat vs. nyomtatvány dichotómiájának a felszámolását. McKenzie és McGann ugyanis elsőként mutatott rá arra a tényre, hogy a textológiai munka során az „ideális” szöveg létrehozása és az eredeti szerzői intenció visszaállítása érdekében tett erőfeszítések a szövegprodukciónak és -használatnak történelmi és társadalmi körülményeinek mellőzését eredményezik.⁴ Szinte javaslatukkal egyidőben születtek meg az első olyan monográfiák, amelyek a kézirat szövegek társadalmi használatát állították vizsgálatuk középpontjába.⁵ Az ezredforduló tájékán megjelenő értelmezések a régi dichotómiára új módokon kérdeztek rá: a kézirat és a nyomtatás médiumai mellett a szóbeliség (felolvasások, prédikációk, színházi előadások stb. révén való) egyidejű jelenlétére hívták fel a figyelmet. A szövegek medialitásáról tehát a hangsúly ismét a szerzőség és a szöveghasználat társadalmi

3 Elizabeth Eisenstein hazai szakirodalomban is sokat idézett könyve szintén a kézirat és a nyomtatási kultúra szétválasztása mellett érvel. Vö. Elizabeth EISENSTEIN, *The Printing Press as an Agent of Change: Communications and Cultural Transformations in Early Modern Europe* (Cambridge – New York: Cambridge University Press, 1979).

4 Vö. Donald F. MCKENZIE, *Bibliography and the Sociology of Texts* (Cambridge – New York: Cambridge University Press, [1986], 1999); Jerome J. MCGANN, *A Critique of Modern Textual Criticism* (Chicago: University of Chicago Press, 1983).

5 Ezek közül magam főként Margaret Ezell munkáit ismerem: Margaret J. M. EZELL, *The Patriarch's Wife: Literary Evidence and the History of the Family* (Chapel Hill, NC – London: University of North Carolina Press, 1987); Margaret J. M. EZELL, *Social Authorship and the Advent of Print* (Baltimore, MD: John Hopkins University Press, 1999).

feltételeire tevődött át. Legújabban a különböző médiumok szimultaneitásának és a létrejöttüket meghatározó társadalmi-kulturális kontextusok, illetve a szövegalkotás és -használat kollaboratív jellegének kutatásán van a hangsúly.⁶ Noha a kézirat-tudományok sajátos diszciplináris attribútumokkal rendelkező kutatási irányzatként angolszász nyelvterületen is elsősorban a kora újkorra vonatkozó értelmezésekben meghatározó jellegű, a kézirat és nyomtatási kultúra párhuzamos jelenlétének tanulmányozása immár a romantika korát érintő kutatásokban is megjelent.⁷

A hazai irodalomtörténeti kutatások a nyomtatott médium jelentőségét nem-hogy a 19. századi, de még a kora újkori irodalmi nyilvánosságra vonatkozóan is túlértékelik.⁸ Kétségtelen, hogy a 19. századi irodalom szerkezetében, az irodalmi intézményrendszer működésében az egyre gyarapodó folyóirat-irodalom és periodika-kultúra révén a nyomtatás meghatározó jelentőséggel bíró nyilvánosságszerkezetet és -működést jelentett. E nyomtatási kultúra hátterében, vele egyidejűen azonban az íráshasználatnak a kézirat kultúrára jellemző gyakorlatai a hosszú 19. században is tovább éltek, és bonyolult kapcsolatban álltak a könyvek és időszaki kiadványok nyomtatott médiumával. A tanulmánykötet írásai az egykorú nő íráshasználókra koncentrálva ezt a folyamatot igyekeznek megragadni.

Az írástudás, mely sokáig a társadalmi és politikai elit kiváltsága volt, a 19. század végére az európai társadalmak minden szintjén nélkülözhetetlenné vált. S noha az élet különböző területein ma már a kézírást egyre kevésbé használjuk, a hosszú 19. században egy egész sor alapvető funkciót töltött be. Elengedhetetlen feltétele volt az egymástól távol lévő személyek kommunikációjának, az üzleti tranzakciók bonyolításának, a családi és szakmai hálózatok fenntartásának. Az írástudás arányának növekedésével párhuzamosan egyre több nő és férfi hasznalta az írást a kapcsolattartás és az önkifejezés eszközeként vagy az alkotófolyamat elengedhetetlen velejárójaként. A kötet tanulmányai az íráshasználat fogalmát e tágabb kontextusban vizsgálják: nemcsak kifejezetten szépirodalmi szövegekkel

6 E rövid ismertetéshez a következő összefoglalást is felhasználtam: Zeynep TENER and Paul TROLANDER, „From Print versus Manuscript to Sociable Authorship and Mixed Media: A Review of Trends in the Scholarship of Early Modern Publication”, *Literature Compass* 7, no. 11 (2010): 1035–1048.

7 Vö. Michelle LEVY, *Family Authorship and Romantic Print Culture*, Palgrave Studies in the Enlightenment, Romanticism and Cultures of Print (Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2008); Michelle LEVY, *Literary Manuscript Culture in Romantic Britain*, Edinburgh Critical Studies in Romanticism (Edinburgh: Edinburgh University Press, 2020).

8 Erről lásd TÓTH Zsombor, „Kéziratok nyilvánosság a kora újkori magyar nyelvű íráshasználatban: medialitás és kulturális másság (Módszertani megfontolások)”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 119 (2015): 625–650, különösen: 630–632.

foglalkoznak, hanem az írás mindennapi életben betöltött egyéb rendeltetéseire is kíváncsiak.

A női alkotók kéziratos szövegei az irodalom- és társadalomtörténeti forrásfeldtárás folyamatainak szerves részévé válhatnak már az által is, hogy a következtetéseinket meghatározó anyag mennyiségét növelik, és a női íráshasználók egykorú létének bizonyítékául szolgálnak. De a kéziratos szövegek vizsgálata az íráshasználat és az irodalmi produkció kutatásán túl más típusú kérdések megfogalmazását is ösztönözheti. Elgondolkodtató lehet például abban a tekintetben, hogy a kézzel írott szövegek sajátos, a nyomtatottakétól eltérő természete hogyan befolyásolhatja a nők bizonyos típusú szellemi törekvésekben való részvételének dinamikájáról való gondolkodást. Hiszen a marginália, a feljegyzésgyűjtemény, a hétköznapi jegyzetek, a levélben vagy naplóban kifejezett vélemény nemcsak az íráshasználat sajátos megnyilvánulásába engedhet bepillantást, hanem abba is, hogy a kézírás tulajdonosa épp mit olvasott és olvasmányáról hogyan gondolkodott. Nők esetében különösen fontos lenne azt a problémát is tematizálni, hogy a kéziratos források számának növekedésével és létezésük tudatosításával párhuzamosan mikor szűnik meg adott személy, szöveg vagy társadalmi gyakorlat „rendkívülisége”, s a fennálló új ismeretanyag hogyan befolyásolja a felülvizsgálatot és a megértés új keretrendszereinek kialakítását. A kéziratos források arra ösztönözhetnek tehát, hogy egyszerű ám központi kérdéseket gondoljunk újra: nemcsak azt, hogy mit tudunk a 19. századi nők életéről, olvasási szokásaikról és írásgyakorlataikról, hanem azt is, hogy honnan, milyen forrásokra alapozva tudjuk mindezt, és mi az, amit egyáltalán tudni vélünk róluk.⁹

A kéziratos kultúra vizsgálata ugyanakkor a szerzőség fogalmának az újragondolására is bőven ad lehetőséget. Gyakran vagyunk hajlamosak ugyanis a szerzőséget a nyomtatott médiumhoz kötni, alkotó és befogadó kapcsolatáról pedig úgy gondolkodni, mint amit kizárólag kereskedelmi tranzakciók és a szakmai előmenetel érdekében tett erőfeszítések vezérelnek. A kéziratosság tanulmányozása segíthet annak felismerésében, hogy a szerzőség nem univerzális és transzcendens fogalom: az eredendő materiális környezet, a földrajzi lokáció és az alkotó neme mind szerepet játszik létrejöttében.

A kézirat anyagszerűsége és az alkotás testi mibenléte a szöveg és az alkotó testének felbonthatatlan kapcsolatát eredményezi; a kézírás valami olyasmit közve-

9 Margaret Ezell a kora újkori női íráshasználók és fennmaradt kéziratos forrásaik alapján vetette fel a kérdéseket. A megfogalmazott problémák a 19. századi nők kéziratos forrásainak kutatása tekintetében is érvényesek, relevánsak. Vö. Margaret J. M. EZELL, „The Laughing Tortoise: Speculations on Manuscript Sources and Women’s Book History”, *English Literary Renaissance* 38, no. 2 (2008): 331–355.

tít, ami a nyomtatott szövegből hiányzik: az alkotó valaha volt fizikális jelenlétét. Nem véletlen, hogy a kéziratok és a kézírás iránti különös érzékenység épp a 19. században, a tömeges írástudás, az olcsó nyomtatványok és a gyors kommunikáció csúcspontján nyilvánult egyre határozottabban meg. Míg ugyanis a technológiai innovációk az alkotó társadalmi identitásának alakulására voltak nagy hatással, a tömegtermelés a kéziratok kulturális státusának megváltozásában játszott központi szerepet. A géppel nyomtatott szöveg uniformitása a kézírás egyedi, személyes auráját növelte. A tipográfia révén vizuálisan szabványosított szöveggel szemben a kézírás, az autogram másfajta figyelmet kívánó egyedi műalkotássá vált: megőrzésre érdemes, értékesítésre alkalmas műtárggyá. A nyomtatás mindenütt való jelenléte a kézirat médiumát tehát legfontosabb üzenetévé tette.¹⁰ A nők, mint e könyv némely tanulmányából is kiderül, az ereklyeként fel fogott kéziratok megőrzésében, hagyományozódásában, közgyűjteményekbe juttatásában is sok esetben döntő szerepet játszottak.

A kötet írásai lehetőség szerint a kronológia elvét követve és tematikus alfejezetek köré csoportosítva reflektálnak a női íráshasználat különböző megnyilvánulási formáira és funkcióira a hosszú 19. században. Csörsz Rumen István nyitótanulmánya azt mutatja meg, hogy a nők hogyan, milyen szerepekben jelennek meg egy alapvetően férfiak által létrehozott kéziratok közköltészetben a 18–19. század fordulóján, Mészáros Gábor írása pedig egy olyan lokális költői csoportosulás működéséről világít rá, amelynek női tagjai mellett legfontosabb ösztönzője és létrehozója egy férfi volt. Kucserka Zsófia tanulmánya a kéziratok és nyomtatott szövegek találkozását vizsgálja egy anya–lánya szerzői páros, Kölcsey Antónia naplójának és Ábrányiné Katona Clementina publicisztikájának összehasonlító elemzése révén. Domokos Mariann a kéziratok ételreceptek sajtós női szövegtípusaként való vizsgálatától a gasztronómiai tudás nyomtatásban színre vitt nemzetkonstrukciós szerepköréig jut el tanulmányában. Kapus Erika az énreprezentáció egyik tipikus műfaja, a napló kapcsán nyújt betekintést Czóbel Minka énelbeszélésének és traumaélményének artikulálódására a szerző 1914-es naplóbejegyzései alapján. Török Zsuzsa és Lingvaj Julianna tanulmányai az írás és a emlékezés privát és nyilvános közegeit, a kéziratok és nyomtatott médiumok célzott használatát vizsgálják Majthényi Flóra és Lövei Klára írásgyakorlatában. A záró alfejezet tanulmányai levelező közösségek működéséről, illetve a levelezés révén való kommunikáció lehetőségeire mutatnak rá. Somogyi Gréta Rhédey Mária grófnő feleség- és anyaként körvonalazódó szerepperformanciáit

10 A kéziratok anyagszerűsége tekintetében izgalmas gondolatmenet: Dana GIOIA, „The Hand of the Poet: The Magical Value of Manuscripts”, *The Hudson Review* 49, no. 1 (1996): 9–29.

elemzi férjével, Mikó Imrével folytatott levelezésében. Végül pedig, Dede Franciska a Justh Zsigmond, Fedeles-Czeferner Dóra pedig a Schwimmer Rózsa körül csoportosuló női levelezőháló rekonstrukcióját végzi el. Az elemzések a nőknek a korabeli kéziratos kultúrában való sokoldalú részvételére, a kéziratos és a nyomtatási kultúra közötti egyensúlyozásukra és ennek változó funkcióira világítanak rá. A tanulmányok a kéziratos és a nyomtatott nyilvánosságra nem egymás ellentéteiként, hanem a hosszú 19. században rendelkezésre álló mediális lehetőségek közül egyaránt választható, egymást kiegészítő lehetőségként tekintenek.

Török Zsuzsa